

DEBATT

Personlig läsning ”inom ramen för undervisningen”

Litteraturläsandets personliga dimension är en sak som litteraturvetenskapen inte gärna vill ta i. Därför var det en stor händelse när Jenny Bergenmar i artikeln ”Läsningens disciplinering” (*TjL* 2010: 3–4) argumenterade för att det bör skapas utrymme i litteraturundervisningen för personlig läsning. Av samma skäl var det helt naturligt att hon mötte kraftig moteld redan i nästa nummer av *TjL*. Hennes ”Replik på repliken” (i samma *TjL*-nummer) visar att hon förstått att hon råkat ta fram något farligt ur ”det litteraturteoretiska giftskåpet”. Lusten att föra debatten vidare tycks hon ha tappat.

Men det finns all anledning att vidareutveckla diskussionen. Själv har jag ända sedan 1970-talet fört den personliga läsningens talan utan att ens lyckas få igång något meningsutbyte i frågan. När ett sådant nu äntligen har kommit till stånd vore det synd att begrava debatten i förtid. I sitt nuvarande skendöda skick är den också direkt missvisande. Man kan få en känsla av att diskussion i denna fråga är onödig och att Jenny Bergenmar har varit ute i ogjort väder.

Men bara det faktum att hon har lyckats väcka rabalder visar att hon har sagt något viktigt – även om den rätt häftiga reaktionen nog också kan hänga ihop med att det var på den svenska litteraturvetenskapens Centre Court hon gjorde sitt utspel. Det var huvudinriktningen i ”främmandegöringsprojektet”, ett av de största litteraturdidaktiska forskningsprojekt som någonsin genomförts i Sverige, som hon ifrågasatte.

Projektets slutrapport *Främlingskap och främmandegöring* utkom 2009. Som titeln antyder var projektets teoretisk ledstjärna Viktor Sjklovskijs tanke om att litteraturen med hjälp av olika ”grepp” och ett ”medvetet försvårat språk” kan ”främmandegöra” våra verklighetsbilder och ”desautomatisera” vårt vanesående så att livet ”blir ’sett’ och inte bara ’igenkänt’”. Jenny Bergenmar vände sig förstås inte mot denna goda idé i sig, utan mot att den som litteraturdidaktisk forskningskompass hade givit projektet en ensidigt estetisk inriktning. Allt intresse hade styrts mot det slags skolad läsning som letar efter ”grepp” och ”försvårat språk” i den litterära texten. Därmed hade projektet nedvärderat och negligerat spontant personliga läsarter av den typ som Jenny Bergenmar i sin egen forskning sett så många intressanta exempel på i läsarbrev till Selma Lagerlöf. Mot Sjklovskijs *främmandegörande* ställde hon därför amerikanskan Rita Felskis *igenkännande*, som innebär att texten får mening när läsaren känner igen sig själv och sitt eget liv. Även sådana personliga läsarter hör hemma i litteraturundervisningen, menade hon.

Tre företrädare för ”främmandegöringsprojektet” – Beata Agrell, Christer Ekholm och Staffan Thorson – gav svar på detta tal. Deras artikel heter ”Estetisk textanalys och personlig tillämpning – två sidor av samma process” (*TjL* 2011:1) och ger på ytan ett starkt intryck av försoningsvilja. Projektföreträdarna har ”med stort intresse” läst Jenny Bergenmars artikel, som ”med rätta ifrågasätter ensidigt

estetiska eller främmandegörande läsarters berättigande”. Hennes kritik sägs bygga på missförstånd och ett konstruerat antingen-eller-tänkande som saknar grund i verkliga motsättningar. Hon sägs vilja se ”antingen kanoniska analytiskt-kritiska läsarter eller förbjudna personliga upplevelsebetonade tillämpningar”, medan projektföreträdarna själva vill se både och. Bara i ett avseende har de en helt annan åsikt än hon: de förstår inte varför man ”inom ramen för undervisningen” ska ägna sig åt det som de studerande ”redan kan så bra” – alltså personlig läsning. Borde inte exempelvis blivande svensklärare universitetsstudier hellre inriktas på det de inte kan – alltså litterär estetik?

I första ögonblicket kan detta resonemang kanske förefalla övertygande. Men egentligen hänger det inte alls ihop. Artikelns rubrik driver tesen att estetiskt och personligt är en odelbar enhet, men artikelns textmassa delar utan vidare denna enhet i två delar. På den enda stridsfråga som erkänns – huruvida den personliga läsningen hör hemma ”inom ramen för litteraturundervisningen” – svarar artikeln som vi sett att den personliga läsningen ska hållas utanför. En del av enheten opereras bort. Anklagelsen om att Jenny Bergenmar konstruerar onödiga motsättningar mellan estetisk och personlig läsning ska hellre vändas mot projektföreträdarna själva. Förslaget om en renodlat estetisk undervisning innebär ju inte bara ett teoretiskt konstruerande av onödiga motsättningar mellan estetisk och personlig läsning, utan att dessa motsättningar skulle realiserats och tillämpas systematiskt i det praktiska undervisningslivet.

Och detta är inte bara en argumentationsteknisk lapsus. På ett sätt som är typiskt för artikeln (och i viss mån för projektet) är förslaget i grunden verklighetsfrämmande. I det reella undervisningslivet går det inte att göra någon uppdelning av estetiskt och personligt. Det är svårt att ens föreställa sig hur en renodlat estetisk undervisning skulle se ut. Pro-

jektföreträdarna föreslår att blivande svensklärare skulle ”utveckla medvetenhet om olika läsarters förutsättningar och konsekvenser, liksom beredskapen att pröva olika läsarter på texter av både skiftande och samma slag”. Men det säger ju inget om hur man skulle kunna hålla det personliga utanför undervisningen. Ett litet tag är det kanske möjligt att föra opersonliga, abstrakta samtal om att litterariteten ligger i läsarten och inte i texten, att ”främmandegöringen aldrig är absolut” och så vidare. Kanske kan man också göra enstaka rent opersonliga tillämpningsförsök. Men lätt blir det inte. Och särskilt länge kan man ju inte hålla på på det viset. Att aptera standardföreställningar om den litterära texten i studenters medvetanden innan de själva personligen kommer i kontakt med den och ser vad den har att säga dem vore så vitt jag förstår inte mycket till litteraturundervisning.

Hur man än försöker tänka sig renodlat estetiska litteraturstudier, hamnar man i ett tomrum utan reellt existerande, personliga läsare. Men projektföreträdarna tycks inte se det som ett problem. Snarare verkar de i stället uppfatta just det ”personliga” som problematiskt. Kanske tycker de att det inte fungerar som vetenskapligt kategoriseringsord. Framför termen ”personlig läsning” föredrar de till exempel ”bruksläsning”, som inte först och främst karaktäriseras av att den är personlig utan av att den är olitterär, alltså estetiskt okvalificerad. Ändå tror jag mig *personligen* känna Beata Agrell, Christer Ekholm och Staffan Thorson så väl att de som de intelligenta och erfarna litteraturlärare de är mycket väl vet att litteraturundervisningens hela äventyr och potential ligger just i de personliga läsningarna – och i de estetiska resonemang som ofrånkomligen utvecklas just *ur dem* när de konfronteras med varandra.

Så enkelt är det ju faktiskt i praktiken. Estetisk medvetenhet utvecklas ur den personliga läsningen i en oskiljbar enhet – och inte på något annat sätt! I teorin är det dessvärre som

vanligt ännu enklare. Där kan man utan vidare dela på det som i praktiken är ett. Många lästeoretiker skiljer på estetisk läsning och personlig (även om de ibland använder andra termer när de gör det). Men det finns ju teoretiker och teoretiker – faktiskt så många att man måste sortera fram de mest trovärdiga. Och de mest trovärdiga är rimligtvis de mest verklighetsnära – som unisont betonar att personligt och estetiskt är ett och odelbart.

Det gör till exempel Michail Bachtin. För honom är enheten mellan personlig och estetisk läsning en självklar grundförutsättning för litterär kommunikation. Det unikt personliga läsarjaget bär hela ansvaret för att ”konst och liv” förenas. Bara ”i enheten av mitt ansvar” (”Konst och ansvar”, 1919) kan jag som läsare väcka texten till liv. Det ställer förstås höga estetiska krav på den personliga läsningen. ”Konsten” ska ses och levandegöras – och konsten är till sin natur estetisk. Men grundförutsättningen för att det ska ske är att läsningen är personlig och utförs av en reellt levande unik individ. Läsarindividen i textens ena ände och författarindividen i den andra söker varandra genom att förhålla sig till sina samtiders och kulturers konventionssystem.

Även för litteraturredidaktikens verkliga gigant i Väst, amerikanskan Louise Rosenblatt, är ”estetisk läsning” möjlig bara när läsarens personlighet aktiveras. Hela hennes teoretiska insats kan ses som en väldig motreaktion mot den amerikanska skolkulturens vägran att tillåta personlig läsning ”inom ramen för undervisningen” (så som skolan vägrar att låta eleverna läsa litteraturen som de själva vill i filmen *Döda poeters sällskap*, för att ta ett förenklat men åskådligt exempel). Louise Rosenblatt förde den kampen från 1930-talet ända tills hon dog drygt hundra år gammal 2005, men att den ändå måste föras vidare framgår till och med i projektrapporten *Främlingskap och främmandegöring*, där Sonia Lagerwall i ett särdeles intressant kapitel diskuterar Tzvetan Todorovs bok *La Littérature en péril* (2007).

Den fara (”peril”) som titeln anspelar på är den operonliga franska litteraturundervisning som lett till att ”frågan om *vad texten har att säga läsaren* fullständigt har kommit på skam” (min kursivering).

I Sonia Lagerwalls kapitel ses det moderna intresset för fiktionen som en väg ut ur den abstrakt estetiserande och teoretiserande undervisningens dödläge. Det nya intresset för fiktionen bygger ytterst på Aristoteles’ idé om människans av naturen givna förmåga att projicera fiktionsverkligheter gentemot det rationella förnuftets verklighetsbilder, så att hon förfogar över två olika sätt att förstå sig på tillvaron. Om detta har jag skrivit många gånger tidigare (senast i *TJL* 2010:3–4), och här vill jag bara betona att det stärker den personliga läsningens sak. Varje läsare har (åtminstone så länge hon inte gått en renodlat estetisk kurs i litteraturvetenskap) tillgång till en medfödd förmåga att i en blink avgöra om en text har ambitionen att tala om livet i klarspråk eller via gestaltade låtsasverkligheter. Denna förmåga ger den personliga läsningen särskild auktoritet och borde ses som en väldig tillgång i litteraturundervisningen. Men litteraturvetenskapen är ointresserad. Det moderna intresset för fiktionen hör hemma inom filosofin.

Litteraturvetenskapens motstånd mot – och brist på intresse för – läsandets personliga dimension behöver inte bero på tröghet och ovilja att höja sig över den enklare och mera handfasta estetiken. Det kan grunda sig på en sund vilja att rensa bort det som är ”ovetenskapligt”. Estetik är vetenskapligt – det är lätt att göra ovedersägliga och upprepningsbara estetiska iakttagelser i litterära texter (förutsatt att ingen teoretisk skolastiker stör verksamheten genom att hävda att texten egentligen inte finns – men det vore i så fall också betryggande vetenskapligt, eftersom sådana åsikter är helt operonliga och akademiskt *comme il faut*). Litteraturteori som bygger på konkret estetik kan alltså anses vetenskaplig. Men det gör inte Rita Felskis *igenkännande*-begrepp. Kanske

hade Jenny Bergenmar rönt större förståelse om hon i den aktuella debatten hade använt det litteraturvetenskapligt mera etablerade *literary transfer*, som också innebär att läsaren ser mening i texten genom att göra kopplingar till sitt eget liv. Ingen har någonsin gömt *literary transfer* i något litteraturteoretiskt giftskåp. Det är bara en neutral beteckning på ett läsarbeteende och kan inte tjäna som motpol till estetisk läsning.

Men förmodligen hade det inte gjort någon skillnad. Även *literary transfer* hör ihop med den personliga läsningen, och det är nog förklaringen till att begreppet haft så pass svårt att slå igenom i litteraturvetenskapen, trots att den stora studien *Literature Education in Ten Countries* redan 1973 visade att *literary transfer* är en framgångsfaktor i litteraturundervisningen. Själv är jag en av få som använder begreppet. Jag har till exempel framhållit att litteraturundervisningen bör utveckla såväl *literary transfer*-kompetens (varmed jag avser det som jag tror att Jenny Bergenmar kämpar för) som ”performans-kompetens” (varmed jag avser förmågan att finna ord – och termer! – för den personliga läsoplevelsen). *Literary transfer* ligger i linje med hermeneutikens urgamla *subtilitas applicandi*-funktion (som betecknar prövandet av utsagor mot den personliga livserfarenheten). *Literary transfer*- och performanskompetenserna är som jag ser det beroende av varandra och bara kan fungera tillsammans. (Typiskt nog betonar de polariserande projektföreträdarna i stället vikten av att ”kunna skilja mellan *interpretation* och *applikation*”.)

Min uppfattning om litterär kompetens bygger direkt på resultaten av en fyraårig serie svensk-rysk-finska läsundersökningar som beskrivits i boken i *Hur gör man en litteraturläsare?* (2002). Våra undersökningar visade att rysk skola med enastående framgång odlar performanskompetens, men nästan ingen *literary transfer*-kompetens. Svensk skola ger tvärtom nästan bara *literary transfer*-kompe-

tens och mycket litet performanskompetens. (För de svenska läsnas del bekräftas våra resultat av Staffan Thorsons stora och viktiga undersökningar inom ramen för främmandegöringsprojektet.)

Intressant nog brukar ryska lärare bli direkt förtjusta när jag visar dem typiska svenska *literary transfer*-läsningar som saknar varje spår av estetisk skolning. De berömmar ”äktheten” och den ”behagliga bristen på pliktskyldig begreppsgymnastik”. Det hände senast nu i somras, då jag var inbjuden till ett veckolångt ”filologiskt seminarium” för att presentera min syn på litterär kompetens för ryska litteraturlärare på skol- och universitetsnivå. Till slut gick förstås även årets seminariedeltagarna med på att mer performanskompetens skulle göra rena *transfer*-läsningar bättre, men exemplet visar ändå att den personliga läsningens styrka är uppenbar även i en skolkultur som är känd för att betona den estetiska träningen.

Själv tror jag att denna styrka främst beror på att den personliga läsningen skapar en direktkoppling mellan texten och det reella livet utanför den. Den kopplingens störta förtjänst är att den möjliggör en litterär kvalitetsdiskussion som bara kan föras utifrån en fast punkt utanför all estetisk. Den personliga läsaren förmår värdera fiktionsverkligheter utifrån sin erfarenhet av verkligheten, men den värderingsmöjligheten avhänder sig den renodlat estetiska läsaren. Opersonligt estetiserande läsning som bara håller sig till ”grepp” och ”försvårat språk” kan därför ladda vilken schabloniserad illusionsrealism som helst med litterärt värde. Vi ser de hemska konsekvenserna av detta i kulturkvartar och kulturbilagor, där ren kiosklitteratur inte sällan laddas med orimligt litterärt värde av *main-stream*-estetiska läsare.

Som jag anmärkte i min recension av *Främlingskap och främmandegöring* (i *TfL* 2009:3–4) tillämpas även där en överestetisk och operosonlig läsart i de demonstrationsläsningar som inventerar den estetiska potentialen i texter

som används i projektets läsundersökningar. Projektets egen läsart tar alltså inte hänsyn till illusionsrealistisk schablonmässighet i fiktionsverkligheten på det sätt som en personlig läsning skulle kunna göra. Det kan förklaras och försvaras utifrån projektets estetiska grundsyn. Om det litterära hantverket står i centrum för analysen av läsundersökningarna, måste man förstås visa vilka ”grepp” läsarna egentligen skulle ha kunnat reagera på. Men det är viktigt att notera att läsarten i princip strider mot Sjklovskijs idé. Främmandegörandet ska ju desautomatisera schabloner och vaneföreställningar. ”Grepp” som inte bidrar till detta är egentligen helt ovidkommande.

Projektet tillämpar alltså en extremt estetiserande Sjklovskij-tolkning. Det är inte läsarens verklighetsklichéer som ska främmandegöras och desautomatiseras, det är inte livet som ska synliggöras – det är läsandet som ska främmandegöras så att läsaren ser det. Därmed blir avståndet mellan Sjklovskij och Rita Felski missvisande stort. Såväl *främmandegörandet* som *igenkännandet* rör ju ytterst litteraturens förmåga att visa människan hur hennes eget liv egentligen ser ut.

Här finns nog bakgrunden till motsättningarna i den aktuella debatten. Men den är bara ett exempel på hur de större och mera systematiska motsättningarna ser ut. Hur litteraturens fiktionsverkligheter och läsarens verklighetsbilder fungerar tillsammans är litteraturvetenskapens verkliga grundbultsfråga. Tack vare främmandegörandeprojektet och Jenny Bergenmar är den äntligen uppe på bordet. Men det gäller att ta tag i den. Den personliga läsaren läser rätt bra på egen hand. Om litteraturvetenskapen inte bryr sig om det, om personlig läsning inte ges plats ”inom ramen för undervisningen”, blir den personliga läsaren nog inte särskilt ledsen för det. Men litteraturvetenskapen kan få det rätt besvärligt. Den får försöka klara sig bäst den kan, helt för sig själv och vid sidan om det reella livet.

Örjan Torell

Böcker till recensionsavdelningen

Har du skrivit en bok som du vill få recenserad? Skicka den gärna till nedanstående adress, så kanske den anmäls i något av de kommande numren!

Tidskrift för litteraturvetenskap
Avd. för Litteraturvetenskap
Språk- och litteraturcentrum
Box 201
221 00 Lund